

Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században

Debrecen a 18. században az ország legnépesebb városa. Lakosainak száma 20—30 000 között van, kivéve amikor egy-egy járvány, mint pl. az 1739—40. évi nagy pestis, nem megtizedeli, hanem éppen megharmadolja.¹ A kor viszonyaihoz képest jelentős és nagy kultúrájú értelmiséggel rendelkezik. A Kollégium 4—5 professzora, a református egyház ugyancsak 4—5 lelkésze, a város vezetői, a főbíró, a szenátorok egy része, orvosai (a század második felétől kettő), gyógyszerészei valamennyien éveket töltöttek a legkiválóbb külföldi egyetemeken, Svájc, Németország, Hollandia, Anglia főiskoláin, s az ott tanultak mellett több élő nyelv, a német, francia, angol tudásával és hatalmas könyvcsomagokkal tértek haza.² Hogy ne csak a professzorok, lelkészek műveltségéről beszéljek, akiknek a tudomány „mesterségük”-höz tartozott,³ Domokos Márton főbíró (1697—1764) pl., a század legjelentősebb debreceni vezetője, aki a hallei, jenai egyetemen való tanulás után került a város nótáriusi székébe, mindenkor kitűnt nagy tudásával, a tudományok pártolásával, sőt művelésével. A temetésekor felette tartott egyik beszéd is kiemeli nagy tudományát:

„Mindent kívánt tudni, nem csak azt, a mi egyenesen az ő Birói hivatalára, hanem valami egy Consummatus értelmes, Tudós Secularis embernek eruditiójára, tudományára tartozott. Nem volt olyan Háza, Szobája, Szállása, vagy mulató Helye, a'holott a'Könyvek, mindenkor ad manum, keze ügyében véle és mellette ne lettenek volna.”⁴

Mikor pedig felsorolja a szónok, hogy mi és ki mindenki vészett el benne halálával, többek közt megemlíti, hogy

„egy nagy Historicus: egy nagy Geógráphus: egy nagy Lingvista, vagy az Idegen Nemetek nyelvének tudója a' Városban. Olyan Linguista (hogy tsak ez utólsót illessem) a’

¹ Az 1739—40. évi pestisben elhaltak száma a hivatalos adatok szerint 8697 fő volt, ami a város akkori lakosságának mintegy harmadát tette ki. L. Tóth Béla: *Maróthi György az 1739—42. évi debreceni pestisről*, Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1974., 487. l.

² Bod Péter pl. „a maga életéhez tartozó jegyzéseiben” megemlíti, hogy Bányai István, aki sárospataki professzor lett, 15 mázsa, Berzétei József 8 mázsa, ő maga pedig 7 mázsa könyvet hozott haza külföldi tanulmányútjáról. L. DÖBRENTEI Gábor: *Hírek Bod Péter felől*, Erdélyi Múzeum, 1817. (VII. f.) 177. l. — Maróthi György is több láda könyvvel érkezett Debrecenbe hét és fél éves külföldi tanulmányútjáról. L. LÉNGYEL I. — Tóth B.: *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei*, Könyv és Könyvtár VIII: 2., Debrecen, 1971., 66. l.

³ Szándékosan használok ezt a kifejezést a latin „ars”-ra gondolva, ami egyformán jelentette a tudományt, a művészetet s az egyszerű kézművességet, egyszóval mindent, amit az ember tudott.

⁴ TATAI Ferenc: *Nebo hegye* stb., Debrecen, 1764., C₂.

ki Német Nyelven a' született Némettel, Francia Nyelven a' Frantziával, Olasz Nyelven az Olasszal, Deák Nyelven Caesarral, Ciceróval, Minuciussal, nem tsak pennával és írással, hanem élő nyelvel is bátran beszélhetett".⁵

Nyelvtudásának emlékét megjelent fordításai is őrzik.⁶ De itt van mindjárt mellette Szeremley Sámuel (1695—1771) szenátor és kereskedő, aki egy évben (1753) viselte a főbírói tiszteletet is, aki valószínűleg szintén külföldi egyetemeken tanult,⁷ és szintén több nyelven tudott, amint ezt fordításai is elárulják. Többek közt ő is hatalmas könyvtárral is rendelkezett, amint arról végrendeletében részletesen megemlékezik.⁸

E „világi” értelmiség színvonálára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy mikor Maróthinak egyéb és sürgősebb elfoglaltsága miatt félbe kellett hagynia Osterwald *A keresztyének között ezidőszerint uralkodó romlottságának kútfejeiről* c. francia nyelvű művének fordítását, a munkát négy debreceni „vezető értelmiségi”, Domokos Márton, Szeremlei Sámuel, Szilágyi Sámuel és Buzinkai György „főfizikus” fejezte be.⁹ De a nagytanultságú világiak sorába tartozott Veszprémi István és Csapó József városi orvos, valamint Kazay Sámuel gyógyszerész is, akik közül az előbbi kettő mint író is bevészte nevét művelődéstörténetünk lapjaira, s Domokos Lajos főbíró, a Márton fia, aki szintén mint fordító is tevékenykedett.¹⁰ Ezek valamennyien igen jelentős könyvtárakkal is rendelkeztek. S ezzel már rá is térhetünk szorosabban vett tárgyunkra.

Debrecen könyvtári kultúrájának alapját (és csúcsát) ez időben a Kollégium alkotta kétféle értelemben is. Egyrészt folyton gyarapodó s a kor viszonyaihoz képest gazdagnak mondható könyvtárával, másrészt professzorainak könyvtári tevékenységével, azok saját könyvgyűjteményével, melyeknek egy része az idők során mások, volt diákok anyagával szintén az anyakönyvtár állományát gazdagította.

Ez a könyvtár, mely a Kollégiummal együtt keletkezett és fejlődött, a század folyamán nemcsak mennyiségben gyarapodott — állománya ez idő alatt 1529 műről 5810 tételre, 7405 darabra nőtt —¹¹, hanem szervezettségben is fejlődött.

A század első felében a könyvtár fejlesztésében a legjelentősebb lépést Maróthi György hajtotta végre. Ez a rövid életű (1715—1744) zseniális professzor 1738-ban foglalta el tanszékét a Kollégiumban, melynek feladata az ékesszólás (eloquentia, litteratura elegantissima) és a történelem tanítása lett

⁵ I. mű, C₃.

⁶ Részt vett Fr. OSTERWALD *A keresztyének között ezidőszerint uralkodó romlottságnak kútfejeiről* c. művének fordításában (l. lentebb!) s lefordította J. LA PLACETTE *A keresztyén etikának summája* c. művét.

⁷ Kár, hogy ennek körülményeit életrajzírója, Nagybakay Antal nem tárja fel Szeremley Sámuel stb. (Debrecen, 1942.) című életrajzában.

⁸ HBmL. Végrendeletek 465. A végrendeletet Nagybakay Antal is közli említett műve függelékében.

⁹ L. TÓTH Béla: *Ki fordította Osterwald „Traité des sources” ... stb. c. művét magyarra?* Magyar Könyvszemle, 1975., 165—166. l.

¹⁰ Az irodalom (l. Révész Imre: *Bécs DebrecenA ellen*, k. k., Bp., 1966, 116. l.) neki tulajdonítja az *Álom II. Józseftről németből magyarra fordítva* (Buda, 1781) c. röpirat fordítását, s a kollégium könyvtára kéziratban őrzi Fénélen Télémaque-jából készült fordítását (L. KÖPECZI Béla: *A Télémaque Közép- és Kelet-Európában*, in: „Sorsotok előre nézzetek”, Bp. 1975., szerk. Köpeczi Béla és Sziklay László, 29—30. l. A fordítás újabban nyomtatásban is megjelent (Magyar Helikon, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980))

¹¹ L. VARGA Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum*, Debrecen, 1945, 29. l. — A továbbiakban: Varga Zs.

volna, de ő rövidesen kiterjesztette előadásai körét a földrajz, a korszerű matematika (először tanította hazánkban főiskolai szinten ezt a tudományt¹²) s a kísérleti fizika irányába is. Közben a tanítás, tanulás elősegítésére latin auktorokat ad ki, megírja *Arithmeticáját*, s új tankönyvek egész sorát vezetibe (Cellarius könyvei, Breitinger logikája stb.). Diákjait többszólamú éneklésre tanítja, és megjelenteti a zsoltárok négyyszólamú kiadását. Ezek mellett *Idea* és *Opiniones* címmel átfogó terveket készít a kollégiumi tanítás egész rendjének átszervezésére, korszerű színvonalra való emelésére.

„Természetes, hogy az iskola egész életét átfogó eme törekvésből a könyvtár sem maradhatott ki, sőt éppen ez volt a terület, hol terveit, kívánságait a legkönnyebben és legsikeresebben megvalósíthatta. Őt tekinthetjük a kollégiumi könyvtár regenerátorának, egyetemes irányban az első céltudatos fejlesztőjének” — írja Varga Zsigmond a kollégiumi könyvtár történetéről szóló nagy munkájában¹³, valóban találóan jellemezve Maróthinak a könyvtár érdekében kifejtett munkásságát.

Ez a tevékenység, mondhatnánk így, kiterjedt a könyvtári élet minden mozzanatára. Először is rögtön héteves külföldi tanulmányútjáról való hazatérése után, még tanári munkájának megkezdése előtt hozzálátott a könyvtár rendezéséhez. Ennek köszönhető az ún. III. katalógus, mely ugyan csak Jánki Péter ifjúsági könyvtáros nevét őrzi, de a vele foglalkozók Sinka Sándortól Varga Zsigmondig egyértelműen Maróthinak tulajdonítják a készítését.¹⁴ S erről magam is meggyőződtem. Ez a katalógus ugyanis annyira „preciz és bibliografikus”,¹⁵ hogy ez csak a könyvtárak szerelmesétől, annyi európai nagy könyvtár ismerőjétől telhetett akkor ki Debrecenben, nem szólva azokról a könyvtártudományi munkákról, melyeket tanulmányútjáról magával hozott, s amelyek ma is megvannak a Kollégium könyvtárában, amelyek Maróthi ezirányú érdeklődésének tudatos, tudományos szintjét is tanúsítják.¹⁶ Ez a katalógus betűrendben, a fejleceken megjelölt rovatok szerint tartalmazza a szerző nevét, a könyv címét, nagyságát, állapotát kiadási helyét, évét, s megjelöli a tékát, és abban a sort, ahol a könyv található. Ilyen formán:

Nom.	Auth.	Maa	Tractatus	Quant.	Qualit.	Ubi	Anno	Thec.	Ord.	Lib.
------	-------	-----	-----------	--------	---------	-----	------	-------	------	------

Az egyes betűk után s a következő előtt több lapnyi üres hely maradt a később beszerzendő könyvek számára. — Ez az elrendezés már bizonyos csoportosítást is lehetővé tett, ami meg is történt. Mindez azonban csak kezdete Maróthi és a könyvtár kapcsolatának. Az a vaskos, bőrbe kötött fólió alakú R. 71.8 jelzetű Album, mely az előbbi katalógust is tartalmazza, további nyomait is őrzi az ifjú tudós könyvtári munkájának. Az Albumnak a katalógus után következő része, amelyet a rövidség kedvéért a továbbiakban II. résznek fogok nevezni, ceruzával számozott húsz üres lap után a latin nyelvű megje-

¹² L. TÓTH Béla: *Mit tanított Maróthi matematikából?* Múzeumi Kurír, 1977. december (25. sz.), 58–61. l.

¹³ I. mű, 21. l.

¹⁴ SINKA Sándor *A gymnasiumi oktatásügy története 1848-ig c. tanulmányában* (A debreceni Ev. Ref. Főgymnasium Értesítője az 1894–95. iskolai évről, 72. l.) ezt írja: „... Jánki készítette ugyan a névtárt, de Maróthi közreműködése és utasítása szerint”.

¹⁵ Varga Zs., 22. l.

¹⁶ Felsorolásukat l. TÓTH Béla: *Maróthi György szerepe a debreceni Kollégium könyvtárának fejlesztésében*, Könyv és könyvtár: XI., Debrecen, 1975., 216. l.

lölés szerint azok részére volt fenntartva, akik a könyvtárat adományaikkal gyarapították.¹⁷ Itt a 27. lapon már Maróthinak a nevével is találkozunk. Az 1738-ból származó négy lapra terjedő bejegyzés ugyanis azokat a könyveket sorolja fel, melyeket az „Inclutus Magistratus” „Belgium”-ból vele hozatott. A felsorolásból nyilvánvaló, hogy professzorunk a tanulmányútján vásárolt könyvek egy részét adta át a Kollégiumnak, illetve azokat már eleve a magistrátus megbízásából vásárolta ezzel a céllal. A 127 címet, de ennél jóval nagyobb kötettszámot magába foglaló jegyzék főleg klasszikus, elsősorban latin írók műveit tartalmazza, fel egészen a római irodalom vaskoráig, de található a könyvek között szép számmal görög szerző alkotása (Homéros, Hérodotos, Xenophon, Pindaros stb.), némelyik mű több kiadásban is (Lucretius pl. háromban), és szinte mindegyik jelentős kommentátorok gondozásában. De megtalálható köztük az ókortudomány több egykorú és korábbi képviselőjének munkája is, nyelvtanok stb. A következő lapokon ugyancsak 1738-ból, illetve 39-ből ismét újabb Maróthi által beszerzett könyveket találunk, mintegy 19 címet, köztük szintén több klasszika-filológiai munkát (pl. Joh. Alb. Fabricius *Bibliotheca Graecaját* (4 kötetben), továbbá természettudományi (Barrow Euklidése) s teológiai műveket (34–38. l.). A II. rész 39. lapján 1740. július 10-i dátummal s Weszprémi István könyvtáros¹⁸ kezeirásával annak a kilenc darab könyvnek a bejegyzését találjuk, amelyet Maróthi más peregrinus diákok szokása szerint, hogy — „animum suum in Cives Collegii Debrecinensis optime affectum” (a bejegyzés szavai) megmutassa, a könyvtárnak adományozott.

Maróthi könyvtári tevékenysége azonban az eddigiekkel nem ért véget, inkább csak megkezdődött. 1742 decemberében levelet intézett Domokos Márton főbíróhoz (azért hozzá, mert mint tudjuk a Kollégium „gazdája” akkor még a város volt), melyben arról tájékoztatja, hogy „a Coetus Bibliothecáját alkalmasint rendbe és jó lajstromba szedtük”, javaslatot tesz továbbá nagyszámú könyv árverésen való eladására, mellékeli az eladásra javasolt könyvek lajstromát, s részletesen előadja azokat a szempontokat, amelyek szerint a kiválogatás történt, illetve amelyek szerint a könyvtárat a továbbiakban gyarapítani kellene:

„... azzal is törődnünk kell, amit minden könyvtárban látunk, hogy legyen bizonyos rendszer a könyvtárban, vagyis teológiai, filozófiai, történeti művekből néhány legjobb meglegyen nálunk is, mintegy alapvető könyvek, hasonlóképpen a jogi és orvosi művekből is, nem sok, de jó. Ezt elég könnyen meg lehetne valósítani az eladott könyvek árából és a Kenessey-hagyatékából”.¹⁹

Érdekes és jellemző a kilenc és fél oldalas lajstrom „tartalma” is. Kiténik ugyanis belőle, hogy Maróthi elsősorban a túl nagyszámú, felesleges és elavult teológiai (Amesius, Cocceius) és filozófiai (Cartesius!) művek mennyiségét akarja csökkenteni, hogy helyettük szükségesebb, frissebb, korszerűbb műveket szerezzen be, elsősorban a történelem, s az újabb filozófia (természettudományok) felé tágítva a kört, — nem szólva a „jogi és orvosi művekről”.

¹⁷ L. Maróthi György szerepe stb., 217. l.

¹⁸ Ez a Weszprémi nem azonos a későbbi híres orvosíróval, aki ugyan szintén volt ifjú-sági könyvtáros, de 1749–51 között, s a Kollégiumban is csak 1743 őszén kezdte meg a tanulását.

¹⁹ A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára (TREL), Debrecen, Iskola-történeti egyes adatok, Z. 13a. (Maróthi-levelek).

Maróthi kísérő levele a „laistromocska” segít eldönteni az ún. IV. (R. 71,5 c) katalógus ügyét is, amelyet Varga Zsigmond emlegetett művében tévesen 1749-es eredetűnek tart. A fenti levélből s a jegyzékből, továbbá abból, hogy az egész Maróthi kezeírása (ezt én, aki Maróthinak több ezer oldalt kitevő kézíratait végigolvastam, biztonsággal állíthatom), nyilvánvaló, hogy ez a katalógus, amelyet ezután nyugodtan nevezhetünk Maróthi-katalógusnak, az említett iratokkal egyidőben, tehát 1742-ben keletkezett. Nyilván erre a munkára utal a levél „jó lajstomba szedtük” kifejezése is, nem szólva arról, hogy szempontjai is egyeznek a III. katalóguséval azzal a különbséggel, hogy itt nincs feltüntetve a könyvek állapota, valószínűleg azért, mert az ott „tritus”-nak, kopottnak jelzett könyveket Maróthi kiselejtezte vagy eladásra jelölte ki. Erre utal az is, hogy ez a jegyzék kevesebb tételszámot tüntet fel az előbbihez képest. Ott 2433 (kb. 2700 darab), itt 2351 (kb. 2500 darab) szerepel.

Az árverés is megtörtént 1743. augusztus 15–17-én, s az eladott könyvek árából 1160 frt 22 d[enarius] folyt be.²⁰ Maróthi az eladásra szánt könyvek lajstromát kísérő levélben mindjárt javaslatot tett a beszerzendő könyveket illetőleg is, hangsúlyozva az *Acta Lipsiensia* beszerzésének fontosságát,²¹ az R. 71,8. jelzetű Album II. 48. lapján pedig ott olvasható 13 könyv jegyzéke, melyeket az árverésen nyert pénzből vásároltak. Szerepel itt Robertus Stephanus (Étienne) négy kötetes lexikona, J. Fr. Weidler *Historia Astronomiae* c. műve, Deschales *Cursus Mathematicusa*-a s Pufendorf *Historia Europae* c. könyve.

Mind e tevékenység, a beszerzések volumene, a vásárolt könyvek magas szintje, a tudományok általuk képviselt körének kiszélesedése, a könyvtár rendjének korszerűsítése, kiemelte az intézményt addig erősen teológiai irányú, s inkább ifjúsági segítő könyvtár képviselő jellegéből és elindította a szakszerű gonddal kezelt egyetemes érdekű könyvtárrá fejlődés irányába. Ez a helyzet és igény tette szükségessé, hogy a könyvtár kezelésében, mely addig csupán az ifjúság köréből, többnyire évenként választott, „bibliothecarius”, illetve a senior gondja volt, vezető szerepet biztosítsanak a nagyobb felelősséggel és hozzáértéssel bíró professzori testületnek. Így lett Maróthi kezdeményezésére a Kollégiumban az első tanár-igazgató (praefectus Bibliothecae) Szilágyi Sámuel, aki 1744-től 1749-ig viselte ezt a tisztséget, amikor Szathmári Paksi István vette át tőle.

Az a munka, amelyet Maróthi a kollégiumi könyvtár gyarapításának, fejlesztésének szentelt, nem ért véget halálával sem. Könyveinek nagy része halála után a könyvtár birtokába került. Ez kétféle módon s két alkalommal történt. A II. rész 53–65. lapjain olvasható azoknak a könyveknek a jegyzéke, amelyeket Szilágyi Sámuel, praefectus bibliothecae „secundum aestimationem eiusdem b[eatae] m[emoriar]e viri” vásárolt meg az özvegytől. (Az elhunyt becslésére való hivatkozás itt arra utalhat, hogy Maróthi a legtöbb általa vásárolt könyvbe beírta az árat is, vagy esetleg arra, hogy egy külön jegyzéken is őrizhette a könyvekre vonatkozó kiadásait). Az előbbieket folytatásaképpen pedig azoknak a könyveknek a felsorolását találjuk, amelyeket a néhai nagy

²⁰ Az elszámolást l. *Maróthi György szerepe* stb. tanulmány 220. lapján.

²¹ Ez meg is történt, de nem az árverésből befolyt pénzből, hanem az ún. Kenessei-alapítványból, mint azt az R. 71. 8. jelzetű Album II. 48. lapján olvasható bejegyzés tanúsítja.

professzor könyveinek 1745. július 30-án tartott árveréssel való kiadásán vásárolt meg a Kollégium. A két jegyzéken összesen 237 tétel szerepel, természetesen jóval több kötetet képviselve, nem szólva a szépszámú kolligátumról.

E listák, továbbá Maróthinak bázeli barátjával, Jakob Christoph Beckkel folytatott levelezésének adatai alapján²² előttünk áll Maróthi könyvtárának képe is. Ötvös János *Maróthi György könyvtára* c. tanulmányában²³ részletesen ismerteti e könyvtár darabjait, illetve azokat, melyek a nagy professzor halála után árverés, majd későbbi vásárlások útján a Kollégium könyvtárába bekerültek. Ezek száma összesen 248 darabot tesz ki. A legnagyobb számot itt is a klasszika-filológiai, illetve történeti munkák adják, az előbbieket mintegy százat a görög és latin irodalom köréből, az utóbbiak mintegy ötvenet, bár a két csoportot természeténél fogva nem mindig lehet élesen szétválasztani. De szép számmal fordulnak elő földrajzi, általános filozófiai, zenei, és mint már jeleztük, könyvtártudományi munkák is. A földrajzi művek közt pl. ott találjuk a *Quatuor Navigationes Americi Vespucii* c. munka 1507-es kiadását (Saint Dié) s Varenus *Geographia Generalis*-át 1712-es Elzevir-kiadásban, megvolt Galilei *Systema Cosmicuma* is (Elzevir, Hautt, 1635), de megtalálhatók az újabb kori természettudomány művelőinek, Jakob Bernoullinak, Leibniznek, Wolffnak, s Gravesandenak, Newtonnak, legjelentősebb művei is, a kisebbekről (Musschenbroek, Barrow, Tacket, Pardies, Prestet, L'Hôpital, Ozanam) nem is beszélve, s nem szólva a hatalmas lexikális művekről, mint J. Chr. Iselin 4 kötetes *Neu vermehrtes historisch und geographisches allgemeines Lexikona* (Basel, 1726—1727). De szép számmal találhatók a könyvek sorában magyar történelmi, irodalmi s más tudományos művek is, pl. Bethlen János *Rerum Transylvanicarum libri IV.* (Amstel., 1664) c. munkája, Czwittinger *Specimen Hungariae Literatae*-ja (Frankfurt-Lipcse, 1711) s Vásárhelyi Tőke István *Institutiones philosophicae*-ja (Szeben, 1736) — Maróthi tanultságát (Bázelben lelkeszi oklevelet szerzett) és korának főleg debreceni viszonyait tekintve feltűnő az általa szerzett könyvek közt a teológiai művek csekély száma, mintegy húsz, hozzáátéve, hogy itt sem lehet mindig meghúzni a határt a történelem és a filológia felé. Mindez egy rendkívül kiterjedt érdeklődésű, kora minden tudományos eredményét megismerni óhajtó tudós képét tárja elénk. Külön értéke a könyveknek, hogy gyakran olvashatók bennük Maróthi lapszéli jegyzetei, illetve az ívek közé kötött lapokon részletes megjegyzései, mint pl. J. Potter *Archeologia Graeca* c. művében és V. Tőke István filozófiájában.

Mindez, mint mondtuk halála után a kollégiumi könyvtár állományát gazdagította. Így került a könyvtárba az első öt ősnymtatvány, s így az első Aldus-kiadványok (3 darab). A Maróthi könyvei közül való két Stephanus (Étienne)-, négy Plantin-, hét Frobenius-, tizenegy Elzevir-, négy Blaeu- és öt Janson-nymtatvány. Az ő vásárlásai révén jutottak a könyvtárba a klasszikusok legrégebb és legszebb kiadásai, pl. Stobaeus 1549-ből s egy Apuleius 1560-ból. Mindezekről részletesen szól Varga Zsigmond és Ötvös János is.

²² L. LENGYEL I.—TÓTH Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja, Könyv és könyvtár VIII: 1*, Debr. 1970. s *Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei, Könyv és könyvtár, VIII: 2.*, Debr., 1971.

²³ Ötvös János: *Maróthi György könyvtára* (KLTE könyvtárának évkönyve 1955., 331—370. l.) Bp., 1956.

A könyvtár ezután ebben az irányban s nagy lendülettel folytatta munkáját. 1747—48-ban még Szilágyi Sámuel igazgatása alatt külön épületet kapott.²⁴ Később pedig olyan igazgatók, mint Szathmári Paksi István, Hatvani István, Sinai Miklós gondoskodtak fejlesztéséről a század folyamán. Az ő működésüket, annak eredményeit azonban részletesen megrajzolja Varga Zsigmond többször említett könyvében. A továbbiakban ejtsünk szót inkább a városban meglevő magánkönyvtárakról.

* * *

A 18. sz. második fele, a 19. sz. eleje hazánkban a nagy könyv- és egyéb gyűjtemények kialakulásának kora. Mintha az az európai társadalomban még a reneszánsz idején kialakult erőteljes véna táplálta volna ezeket a törekvéseket, mely a felvilágosodás művészi, kulturális megnyilvánulásait is éltette, nem szólva a tudomány, a műveltség e korbéli nagyarányú előretöréséről. A tudományok századában, a fény századában vagyunk. Ekkor keletkeznek hazánkban is a nagy főpapi könyvtárak, gyűjtemények, a Teleki-téka, a Ráday-gyűjtemény, Apponyi György Hungarica-gyűjteménye, ekkor kezdi meg nagyarányú gyűjtését Széchényi Ferenc is.²⁵ Debrecenben, ha az előbbieknél olykor szerényebb méretekben is, szintén hatalmas magángyűjtemények alakulnak ki.

Nézzük pl. Hatvani István (1718—1786) könyvtárát. Ennek alapjait ő is külföldi beszerzésekkel vetette meg. J. Chr. Beckhez írott leveleiben többször esik szó arról, hogy könyvei egy részét Bécsben kellett hagynia (valószínűleg átvizsgálás végett), más része pedig Svájcban maradt éppen a Beck őrizetében.²⁶ Sikerül azonban megszereznie, amint sajátkezű bejegyzéséből kitűnik, a Kollégium könyvtára számára P. Bayle híres *Dictionairejét*.²⁷ Könyvvásárlásait Hollandiában is folytatja.²⁸ Hazajöve ismét Beck segítségével vásárol könyveket mind a maga, mind a Kollégium, mind tanítványai számára. Így szerzi be pl. a *Museum Helveticum* néhány füzetét s J. Chr. Iselin már említett lexikonának pótköteteit.²⁹

Hatvani 1780. december 31-én kelt végrendelete is utal könyvtárára:

„4^oHalálom után, hogy az én könyveim tsak kevés idő múlva mindgyárt eladattassanak, ezt akarom ki vevén azokat, ha mi *manuales* könyvek kellenek Istvánkának, és a Magyar-Bibliákat magyar Énekes 's imádságos könyveket, és a Vallásra tartozókat 's különösen a kegyesség gyakorlására. Ezen osztozzanak meg gyermekeim magok között”.³⁰

²⁴ Szilágyi Sámuel könyvtárépítéséről Hatvani lelkes szavakkal, ékes latin nyelven emlékezik meg az R. 71, 8. II. r. 210. lapján.

²⁵ Ezeknek a főpapi, főúri könyvtáraknak a kialakulásáról részletesen ír BERLÁSZ Jenő *Könyvtári kultúránk a XVIII. században* c. tanulmányában, in: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor, Ak. k., Bp., 1974. — A tanulmány debreceni vonatkozásban meglehetősen hiányos és több tévedést is tartalmaz (pl. hogy Sinai könyvtára egyben, árverés útján jutott Fáy János debreceni polgármester birtokába, Kazay S. könyvtárát pedig Jankovics Miklós vásárolta meg. Ezekről később lesz szó).

²⁶ Ezek csak évek múlva kerültek birtokába, amint az egy 1754 végén Beckhez írott levélből kiderül, L. LENGYEL Imre: *Hatvani István levelesládájából*, Déri Múzeum Évkönyve, 1972., Debrecen, 1974., 514. l.

²⁷ A lexikon másik példánya, mely ma is megvan a könyvtárban, valószínűleg Maróthi révén került oda. L. LENGYEL I. — TÓTH B.: *Maróthi György nevelési törekvéseinek* ... Könyv és könyvtár VIII: 2., 67. l.

²⁸ L. Lengyel I.: I. mű, 509. l.

²⁹ Lengyel I.: I. mű, 508., 509., 531. l.

³⁰ PAPP Károly: *A „Magyar Faust” életrajzához*, ItK XXVI. évf. (1916), 457. l.

Nyomtatott művei is nagy irodalmi tájékozottságra, olvasottságra vallanak, ami szintén jelentős könyvtári kultúrát tételez fel, ebben azonban a kollégiumi könyvtár egyre gyarapodó állománya is segítségére lehetett. Hatvani könyvtárának más nyomával azonban ez idő szerint nem rendelkezünk. A Kollégium könyvtárába is alig került valami belőle. Possessor-bejegyzések szerint tudtommal eddig csak két orvosi művet sikerült azonosítani, amelyek a Hatvani birtokában voltak. Ezek közül is az egyik Sárvári Pál tulajdonából jutott a Nagykönyvtárba. Jelzetük: Q.196., Q. 2206. — Igaza van tehát Varga Zsigmondnak, mikor azt írja Hatvanival kapcsolatban: „Páratlan kultúrérzékét mutatja válogatott nagy könyvtára (kiem. V. Zs.-tól), melyet Maróthi példájára odakünn gyűjtött össze, de amely, sajnos, szétszóródott, a Kollégiumnak csak morzsák jutottak belőle.”³¹

Jóval több nyoma van Sinai Miklós (1730—1808) hatalmas könyvtárának, amelynek szinte teljes jegyzékével is rendelkezünk. Ez lehetett a legnagyobb magánkönyvtár Debrecenben a 18. században. Nagyságáról az elhelyezéséről ránk maradt néhány adat is tudósít. Fogarasi Sámuel marosvásárhelyi diák pl., akinek emlékezései nem régen jelentek meg *Marosvásárhely és Göttinga* címmel (Kriterion, Bukarest, 1974) 1795-ben Göttinga felé vivő útjában meglátogatta Sinait is, és emlékezéseiben többek közt ezt írja látogatásáról: [Sinai] „bevívén egy más szobába, megmutatta teménytelen könyveit, mely egy nagy házban alig fért...”³²

A könyvek jegyzékét a Kollégium könyvtára őrzi R.509/3. jelzet alatt. Címe: „Catalogus Librorum Bibliothecae Nicolai Sinai” stb. A fólió alakú kézirat 24 levélen, 45 lapon sorolja fel a könyveket, 3 lap ugyanis üres.³³ A felsorolt művek száma mintegy 1700, mert az egyes lapokon átlagban 38 mű címe olvasható. A kötetek száma azonban jóval magasabb, mert szép számmal akad a felsoroltak között 2, 4, 9, 12, sőt 52 kötetes mű is.

A jegyzék tartalmazza az írók nevét, a könyv címét, a kiadás helyét és idejét. Írása több kéz munkája, s a könyvek soknyelvűsége ellenére pontosnak, gondosnak mondható. A művek legnagyobb része, mintegy 1650 darab, 18. századi kiadás, mindössze ötvenkét 1500—1600 közötti kiadványt számoltam össze benne; inkunábulumot egyet se találtam.³⁴ Egyéb jelek mellett ez is azt mutatja, hogy Sinai elsősorban korszerű ismeretanyagot nyújtó könyvtár kialakítására törekedett. Tartalmilag, a könyvek sora rendkívül változatos, átfogó. Talán hivatásának megfelelően is legnagyobb számban a történeti, egyháztörténeti, teológiai művek, bibliák vannak jelen az egyházatvákon kezdve a humanista írók, Vitruvius, Erasmus, Melanchton, J. Lipsius, Hugo Grotius stb.-n át pl. Voltaire *Essay sur l'Histoire generale* c. 1761-ben, nyolc kötetben kiadott művéig. Természetesen már ez a terület is szorosan kapcsolódik a filológiához, melynek köre az ún. „philologia sacra”-tól a szorosan vett

³¹ Varga Zs., 47. l.

³² I. mű, 169. l. — Sinai maga is beszél könyvtára elhelyezéséről, elhelyezési gondjairól a könyvei jegyzéke után (Koll. könyvtár, R. 509/3) kötött két folyamodvány-fogalmazványa másodikában.

³³ A jegyzék nagyság szerint csoportosítja a könyveket. Az első csoport a fólió, a második a kvartó, a harmadik az oktáv, a negyedik 12° alakú könyveket foglalja magába.

³⁴ Több jel mutat arra, hogy a jegyzék nem volt teljes, elsősorban olyan könyvek későbbi felbukkanása, melyek az adatok szerint Sinai könyvtárából kerültek a Nemzeti Múzeum (OSZK) könyvtárába, mint Sylvester nyelvtana s Szegedi Lőrinc *Theophaniája*. Idevonatkozólag l. GÉRESI Kálmán *Sinai Miklós gyűjteményéről* c. tanulmányát (Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelő, 1877., 118—123. l.).

klasszika filológiáig terjed, hullámzik. A történetírók sorában bőséges hely jut a magyar történelem forrásainak, amelyek egy része kéziratos másolatokban van jelen. Tíz fólió kötet tartalmazza pl. jónéhány erdélyi történet- és emlékiró (a jegyzék sorrendje szerint Szalárdi J., Forgáts Ferenc, Kemény János, Cserei M., Bethlen János és Farkas stb.) mellett pl. szász történetírók munkáit kéziratosban. De szinte hiánytalanul ott találhatók a régebbi (Bonfini, Istvánfi) és korabeli magyar történetírók, pl. Bél Mátyás és Károly, Schwandtner, Kovachich, Pray, Kaprinay, Wallaszky, Rotarides, J. Seivert, Czwittinger művei is. A görög, latin írók pedig teljes számban oldalakon át szerepelnek a jegyzékben (pl. 19—20, 22—23. r. v.). Ha kisebb arányban is, mint Maróthnál s talán Hatvaninál is, de ott találhatók Sinai könyvtárában is a természettudomány és filozófia legjelentősebb képviselői Baconon, Locke-on, (*De intellectu humano*) kezdve pl. Leibniz több munkája (*Principia Philosophiae, Tentamina Theodicea, Epistulae ad Clarkium, Opera Philosophica Gallice*), Chr. Wolff *Elementa Matheseos, Cogitationes rationales* stb. c. műve mellett a kor nagyhatású holland fizikusának, 's Gravesandenek legjelentősebb könyvei (*Institutiones Philosophiae Newtonianae, Introductio ad Philosophiam*) stb., de találunk művet L. Eulertől is. Feltűnő, bár a kor viszonyaiból megérthető, az orvosi művek szapora előfordulása (pl. *Castelli Lexicon Medicum Graeco-Latinum*, Fr. Hoffmann *Opuscula Physico-Medicaja* stb.), de botanikai (orvos-botanikai), földrajzi (fizikai földrajz) stb., művek is képviselik a természettudományokat. Történeti, jogi, filozófiai művekkel szerepelnek pl. az azidőben nagyhírű S. Pufendorf és J. G. Heineccius. Érdekes és jellemző viszont, hogy a szépirodalom az ókori költőkön, drámaírókon, szónokokon kívül csak két művel van képviselve: A. Pope *Carmen de Homine* c. költeményével, ami valószínűleg az *Essay on Man* latin fordítása s Bél András *Poemata*jával. Találkozunk hatalmas lexikális vagy bibliográfiai művekkel is, mint Ioh. Alb. Fabricius *Bibliotheca latina*ja s a *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des Savoins de l'Europe* 52 kötetben. Folyóiratként a *Museum Helveticum* hét kötetét találjuk a könyvtárban. A könyvek nyelve a görögön, latinon kívül főleg francia, s néhány angol. A kiadások helyei pedig egész Európát képviselik, ezekkel az adatokkal is jelezve, hogy a Sinai könyvtárszobája az európai tudomány gyűjtő s tulajdonosa személyén át kiárasztó helye.³⁵

A jegyzék, mely valószínűleg a 18. sz. végén vagy a 19. sz. legelején (nincs dátumozva), s eladás céljából készülhetett (több cím után vagy fölötte ott olvasható: „ezt adom”, „nem eladó”) feltehetőleg nem teljes, hiszen pl. néhány olyan jelentős mű, mely későbbi megállapítások szerint a Sinai könyvtárából került a Nemzeti Múzeum könyvtárába, mint Sylvester János nyelvtana, mely a Fáy-örökösöktől, s Szegedi Lőrinc *Theophaniája* (Debr., 1575), mely Farkas Lajos útján jutott az intézmény birtokába (Szabó K. I. 64. l.), nem szerepel benne. De nem szerepel több olyan mű sem, bár ezek egy része később is a család birtokába kerülhetett, melyek Sinay Gábor ügyvéd halála után a hagyatéki leltárba 1826. február-márciusában felvették (L.HBmL. IV.A. 1011/k. 119—144).³⁶ A Sinai-könyvtár ugyanis minden ellenkező híreszteléssel szemben ez időpontig nem szóródott szét, hanem ha csökkent számban és értékben is,

³⁵ Sinai nagy könyvészeti tájékozottsága, hozzáértése meglátszik a kollégiumi könyvtár igazgatása alatt történt gyarapodásán is (l. Varga Zs., 63—66. l.).

³⁶ A gondosan kiállított jegyzék a „Series Librorum in Domo Domini Advocati Gabrielis Sinay repertorium” címet viseli, s akárcsak az apai jegyzék, nagyság (illetve ládák) szerint sorakoztatja a könyveket.

együtt maradt, sőt bizonyos vonatkozásban (pl. szépirodalom) még gyarapodott is. A leltárba 1096 mű vétegetett fel 1293 forint 38 krajcár értékben. A 17 kötetet kitevő kézirat, melyek egy része a Sinai Miklós jegyzékében is szerepelt, nincs értékelve. A fennmaradt könyveken az öt örökös (Ágnes, Károly, Ferenc, Dániel és Lajos) úgy osztozott, hogy az első négy testvér saját választása szerint (illetve: „A Kis Daninak egy néhány Classicus Auctorok ki keresődtek, a’mellyekből tanul az alsóbb oskolákba”) magához vett, 104 ft. 50 kr. értékű könyvet, a többit pedig 800 forint értékben (tehát a becsült értéken alul) átengedték Lajosnak, aki akkor kollégiumi tógás diák volt. A Sinai-könyvek további sorsa tehát a Lajos vonalán nyomozandó.³⁷

* * *

De nemcsak a professzorok gyűjtöttek könyvet Debrecenben, hanem mint láttuk, az ún. világi értelmiség is. Ezek sorában a legkiemelkedőbb személyiség Weszprémi István (1723—1799), aki hosszú kollégiumi tanulás és könyvtároskodás majd külföldi egyetemek hallgatása után lett a város főfizikusa (orvosa). Könyvtára nem is annyira mennyiségében, mint sokoldalúságában mondható jelentősnek. Anyagáról az a fennmaradt leltár tudósít, amely örökösei osztozása idején az özvegye után „maradott jóknak” 1807. július 17-én „kezdet és több következő napokon fojtatott (!) becsüje és rész szerént Licitatiója” alkalmából vétegetett fel (HB. n. L. IV. A. 1011. 59.). A leltárba vett művek száma 667 volt, ami természetesen jóval több darabot jelentett, mert volt köztük több 4—12 kötetből álló sorozat is, rendkívül alacsony becsértékük pedig 302 réhenes forint 27 krajcárt tett ki. Könyvészeti szempontból először Elekes György foglalkozott a könyvtárral a *Könyvszemle* 1942. évi folyamában (305. 1.). Szerinte a könyvek között volt 6 darab 16. századi magyar és 12 külföldi nyomtatvány. A 17. századból egy magyar és 19 külföldi. A többi 18. századi kiadvány. — A legtöbb mű orvostudományi tartalmú volt, összesen 225, gyógyszer-tani 22, orvostörténeti 12, állatorvosi 4, természettudományi (botanika, ásványtan, állattenyésztés) 24, matematikai 5, földrajz, útleírás 14, történeti, irodalomtörténeti (életrajz) 82, szépirodalmi 42, filozófiai 38, teológiai 108, jogi 14, politikai 6, neveléstudományi 8, nyelvtudományi (szótárak, nyelvtanok stb.) 20, folyóirat 14, bibliográfia 6, kézirat 3, kolligátum 2, ismeretlen tartalmú 18. Természetesen ezek a számok nem tekinthetők egyértelműen lezártaknak, hiszen egyes művek más, sőt több helyre is besorolhatók, csupán az arányokat tüntetik fel, s a felosztás a könyvtár sokoldalú tartalmi gazdagságára szeretne rámutatni. Mint látjuk vezetnek az orvosi, természettudományi művek, ami tulajdonosuk foglalkozását tekintve nem is csoda, de nagy helyet foglalnak el a sorban a filozófiai, teológiai munkák s Weszprémi történeti érdeklődésének megfelelően a történelmi is. Az irodalmi, nyelvészeti, neveléstudományi művek s a többiek pedig a tudós gazda széles körű érdeklődését reprezentálják, nem szólva a művek nyelvének kiterjedt skálájáról, melyben a latin, görög (héber) mellett az angol, francia, német, magyar nyelvűek sokasága található, ami a kiadványok európai hátterére is utal, jelezve itt is, hogy a debreceniek megtalálták az utat az Európa-szerte megjelent könyvekhez, azok pedig Debrecenbe. Tegyük még ehhez hozzá, hogy mint a fentebbi adatokból is kitűnt,

³⁷ Kazinczy is megemlíti egy Kölcseyhez írott levelében, hogy a Sinai-féle könyvek három évvel a professzor halála után fiánál, Gábornál heverték: „a szép monumentumok mint valamely Holz-magazinban” (1314., 1996. levél).

a könyvek legtöbbször 18. századi, Wespriemi korából származó kiadvány, vagyis tudósunk minden téren igyekezett lépést tartani korával, teljes korszerű műveltségre törekedett. Ott volt pl. könyvtárában az egykorú orvosi műveket most nem tekintve, Linné munkáinak négy kötete (1742, 1748, 1749, 1751. évi kiadások) s Kant valamennyi munkája öt kötetben, amelyek 1791–94 között jelentek meg. De megtalálhatók a könyvek sorában a korábbiak mellett a kortárs magyar, sőt debreceni írók művei, mint Pápai Páriz, Bod Péter munkái, Hatvani *Introductiója* (1757), Szilágyi Sámuel Voltaire-fordítása (1789) s debreceni orvostársának, Csapó Józsefnek botanikai, orvosi művei. Szép számmal akadnak könyvritkaságok is, mint pl. Melius *Herbariuma* (1578) s Beythe András *Füveskönyve* (1595). A folyóiratok közt ott található a *Philosophical Transactions* 1705. évi évfolyama vagy a pozsonyi *Ungrisches Magazin* 1781. évi kötete és sok más.³⁸

Wespriemi még halála évében is folytatta a könyvek beszerzését. Ott volt a leltárban, talán éppen mint utolsó szerzemény, Sajnovits János *Demonstratiojának* 1799. évi göttingai kiadása.

Mint az egyik legjelentősebb „világi” gyűjtőt Debrecenben, akinek gyűjteménye végül is (1796-ban, a Budai Ézsaiás könyvtárossága idején) vásárlás útján bekerült a Kollégiumba, említsük meg Kazay Sámuel debreceni gyógyszerészt (1711 k. — 1797). A gyűjteményről a vásárlás alkalmával kiállított leltár (Koll. Könyvtár, R. 1460) ad számot.³⁹ Ez 1386 könyvtári tételt foglal magába, azonkívül nagyszámú érmet és egyéb régiséget (ezeknek jó része a II. világháború idején szétszóródott). A fentebb említett reneszánsz jelleg talán ebben a gyűjteményében tükröződik leginkább, pl. képek és szobrok is voltak benne. A könyvgyűjtemény kiterjedt minden tudományszakra; teológia, filozófia, történelem, irodalom éppúgy található a leltárban, mint klasszika-filológia, keleti nyelvészet, természettudományok. De igazi értékét a könyvek régisége és ritkasága adja meg. Volt köztük pl. 27 kódex, ezek sorában a nevezetes nürnbergi kódexek (17 darab), 40 ősnymtatvány, ezek közül tizen-négy 1480 előttről. De a későbbiek közt is akadnak kivételesen ritka és szép könyvek, mint a *Das New Testament* (Strassburg, 1524) Lucas Cranach illusztrációival, vagy A. Dürer *Uebersetzung der Messung* c. munkája (Nürnberg, 1525) s még két első kiadású, Dürer-könyv (1528-ból), valamennyi a mester metszeteivel, Willibald Pirckheimernek, Dürer barátjának tulajdonából (Varga, 76.). De akad a könyvek közt unikum is, mint pl. B. Eck *De mundi contemptu* c. műve. A rendkívül gazdag térképgyűjteményben megtalálhatók pl. Nic. Germanus kéziratoss térképei (Pomponius Mela *De situ orbis* c. munkája 1518-as krakkói kiadásába kötve) s egy 1482-ből való ptolemaeusi térkép. Az illusztrált növénytanok mellett, melyek sorát egy 1509-ben Velencében nyomtatott *Herbarium* nyitja meg, megtaláljuk az első híres orvosi anatómiákat, mint pl. a Vesaliusét 1555-ből. A kódexeken és nyomtatott műveken kívül

³⁸ Bőséges nyoma van annak is, elsősorban Wespriemi levelezésében, hogy tudósunk nagy számú könyvet is kölcsönzött, főleg nagy munkája a *Succincta Biographia* készítéséhez, de maga is adott kölcsön könyveket, amint arról a *S. Biographia* első kötetének kézírata végén [(TREL, Z. (3), 204. l.)] található feljegyzések tanúskodnak.

³⁹ Ezt a jegyzéket részletesen ismerteti Varga Zs. többször említett művében (72–78. l.). Sajnálatos módon az újabb irodalom erről a tényről nem vett tudomást (I. Berlász J.), vagy újra feltárta (hiányosan) az ott ismertetett adatokat (L. BALOGH István: *A debreceni református kollégium gyűjteményének keletkezése*, in: *Művészet és felvilágosodás*, Ak. k., Bp., 1978).

egyéb érdekes kéziratok is akadnak a gyűjteményben, köztük arab, török és tamil nyelvűek. De a Kazay-féle anyag legnagyobb jelentősége a Nagykönyvtár szempontjából talán abban van, hogy visszafelé, a középkortól a felvilágosodás koráig biztosította az egyetemesség folytonosságát a Könyvtár állományában.⁴⁰

Itt Kazay közelében kell megemlítenünk, hogy az 1700-as évek legelején keletkezett debreceni gyógyszerész-tár is rendelkezett kisebb könyvtárral. Az itt levő könyvekről éppen abból a leltárból van tudomásunk, amely akkor véte-tett fel, amikor 1771-ben Kazay a patikát a várostól megvásárolta. A leltár 22 tételben 23 művet sorol fel 21 ft. 72 kr. értékben. „Ez a könyvtár kora egyéb patikáinak könyvállományához mérten bőségesnek mondható” — írja róla ismerője és ismertetője Benkő Ferenc⁴¹, a továbbiakban pedig részletesen ismerteti a könyvtárban található műveket. Ezek szinte kivétel nélkül Kazay könyveivel együtt a Kollégium könyvtárába kerültek, s legtöbbjük ma is megtalálható.

* * *

De nemcsak papok, tanárok, orvosok, jogi képzettségű emberek rendelkeztek könyvekkel Debrecenben, hanem voltak könyvek a diákok kezén is. Egy 1798-ban, Szikszai Benjámin kollégiumi esküdt diák kunyhójának leégése alkalmával felvett leltár („a tűz által esett kárnak specificatioja”) mintegy 40 könyvet sorol fel (nem szólva a „Bibliothecá”-nak ugyanott elégett 34 könyvéről s a többi, ugyancsak károsodott kunyhókban tönkrement néhány műről). Szikszai könyvei közt több klasszikus auctor, bibliák, tankönyvek (köztük természettudományiak, pl. Horváth: *Elementa Arithmeticae*, Mus-schenbroek: *Fizika*) szerepeltek, s legvégül: „Monteskieu, Tillotson, et alii Libri Gallici et latini, quorum non meminit”, vagyis néhány francia és latin könyv, amelyekre nem emlékszik, ami nem is csoda, hiszen három évvel va-gyunk a Martinovics-féle szövetkezés felszámolása után. Montesquieu, Tillot-son még csak elment valahogy . . .⁴²

* * *

Mindezek a könyvtárak azt mutatták, hogy Debrecen értelmisége igyekezett átfogni az egész európai kultúrát s a könyvek beszerzését illető minden nehézség ellenére igyekezett lépést tartani annak vívmányaival, elsősorban tudományszóráson. E tekintetben mondhatni napnyi elmaradás sem tapasztalható. Nemcsak az igazolja ezt, hogy a könyvek zöme, mintegy 90%-ig, 18. századi kiadású, de az is, hogy az újkort megalapozó úttörő filozófusok (Bacon, Locke mellett szinte minden könyvtárban jelen voltak folytatóik, Leibniz, Newton, Wolff, akiknek jelenléte a korszerű matematika, a természettudományok széles

⁴⁰ Kazay gyűjteményéből már a kollégiumi vétel előtt kerülhettek ki könyvek, amint azt az a jónéhány mű is tanúsítja, melyek később más forrásból kerültek be a Kollégium könyvtárába (l. Varga Zs. 81., 85., 87. l.). Kazay személyéről, gyűjteményéről, illetve annak áruba bocsátásáról újabb adatokat tárt fel SZELESTEI N. László *A collectio Kuzarána c. tanulmányában* (Az Országos Széchényi Könyvtár 1976–77. évi Évkönyve, Bp., 1980., 417–443. l.)

⁴¹ *A debreceni városi patika könyvtára Kazay Sámuel idejében*. Acta Pharm. Hung., 1976., 309. l.

⁴² L. CSOHÁNY János: *Szikszai Benjámin debreceni togátus diák kunyhójának leltára*. Múzeumi Kurír, 1975. (II. k. 8. sz.), 25–26. l.

kapuját is megnyitotta, nem szólva a legújabb orvostudományi munkák nagy számáról Boerhavetól van Swietenig, amelyeknek a debreceniek nemcsak olvasói, alkalmazói, de eredményeik terjesztői is voltak (Hatvani, Weszprémi, Csapó J.). De ott vannak a könyvtárakban Kant vagy Linné műveinek első kiadásai is, és tulajdonosaik lépést tartottak a kibontakozó magyar, sőt magyar nyelvű tudományossággal is. A legnagyobb hiányt talán a korabeli szépirodalmi művek távolléte jelenti. Dehát ezek követelése e korban meglehetősen törénélmietlen szemléletre vallana. Szemére szokták vetni a debrecenieknek azt is, hogy könyvtáraikból hiányoznak d'Holbach, Voltaire, Rousseau művei. Ezek távolléte azonban nem bizonyítható egyértelműen, legalább is a század második felét illetően nem, másrészt jelenlétüket a debreceni társadalmi viszonyok még nem követelték meg, (a tolerancia-elvet hirdető Henrias-kivételével), s harmadszor: bőségesen rendelkeztek Voltaire, de főleg Rousseau tanainak ősforrásával, Locke műveivel, akinek mind társadalmi, mind nevelési nézeteit Maróthi már az 1740-es évek elején hirdette Debrecenben, később pedig az utóbbiakat Weszprémi, — amikor pedig szükség és lehetőség nyílt a két nagy francia debreceni megszólaltatására, főleg a Rousseau-éra, akkor — csodák csodájára — Debrecenben harsant fel a hangjuk legerőteljesebben, éppen a Csokonai lantján.

De híven tükrözik ezek a könyvtárak a 18. sz. ama megkapó, páratlan sajátóságát is, hogy ebben a században, a század tudományában, művészetében, a tudományos ismeretekben s azok nyelvében, kifejezőmódjában ölelkezett a régi az újjal, még élt a klasszikus ókor minden értékes alkotása, élt a görög és latin nyelv, s ezekkel együtt, velük párhuzamosan, reájuk építve vagy velük vitatkozva bontakozott az új: tudásban és nyelvekben, a tudomány mezején mindinkább tért hódító és annak terjedését társadalmi téren egyre inkább segítő nemzeti nyelvek előretörésében. S ezeknek a könyvtáraknak, tulajdonosaik foglalkozásának, de a tudományok iránti apostoli odaadásuknak, hevüknek köszönhetően, a könyvben rejtőző tudás szétáradt Debrecenbe, sőt a Kollégium diákjai révén azon túl is, az egész országra, időbeli viszonylatban pedig jelentős alapjait képviselik mai könyvtári kultúránknak is: *πληματα εἰς αἴλ.*⁴³

* * *

Debrecenben a könyvek, könyvtárak szerepe, a város könyvkultúrája nem ért véget az ún. „litterátus” réteg házaiban. Akármilyen mélyre ásunk a város társadalmi rétegződésében, szinte lépten-nyomon találkozunk könyvekkel. Ennek legjobb tükröi ismét a hagyatéki leltárak, melyeknek százait őrzi a HBm Levéltár ebből az időből. Ha pl. az ember a *Relationes* (IV. A. 1011. k.) elnevezésű anyagot forgatja, az ott található leltárak sorában alig akad olyan, amelyben legalább két, három könyv ne található. De van leltár 43 könyvvel („Néhai Veresmarti Sára asszony Senator Néhai Sárói István Uram Özvegye — jószágainak Inventariuma”, kelt 1756. június 2.), s néhány alig kevessebbel (pl. Tikos István hagyatékában, 1760. júl. 16.), amelyek akkor jelentős magánkönyvtáraknak számítottak. Ezeknek a nagyobbak mondható könyvtáraknak a „tartalma” ugyancsak rendkívül változatos, a teológiától, történelemtől az orvostudományig terjed, míg a kisebbek jóformán csak bibliákat,

⁴³ Említésre méltónak tartom, hogy Debrecenben keletkezett a 18. sz. második felében, ha kézirat formában is, az első hazai szakbibliográfia (teológiai könyvek ajánló ismertetése), amelyet a *Ref. Egyház* c. folyóirat 1976. évf.-ban ismertettem (250–252. l.).

zsoltárokat s úgynevezett kegyességi iratokat tartalmaznak, s több közöttük a Kollégiumban akkor használatos tankönyv (Kis- és Nagy-Cellarius, Freyer *Oratoriája*, *Eutropius Brevariuma*), melyek valószínűleg a kollégiumi diákokodás emlékeiként maradtak meg. Álljon itt néhány példa ezekre a kisebb könyvtárakra is. Földvári Szabó Ferenc hagyatékában (1754. március 18.) találtatott egy „ótska könyvtartó” 30 kr. értékben, „1. Viseltes Amstelodami Biblia (2 ft. 72 kr.), 1. fél Soltár könyvetske (48 kr.), 1 könyörgés könyvetske, (24 kr.) 1. Halottas könyvetske (18 kr.)”. „Néhai Szilágyi Szabó János elmaradt javainak „Inventatiója” közben a „Szabó Mesterséghez való művek” mellett leltárba vétetett „egy Biblia ócska Hannoviában edált, egy ócska Soltár, egy ócska halottas könyv” (1757. november 14.). „Megholt Balog Szabó Pál házánál talált aprólékos jószágok” között az alábbi könyvek kerülnek felsorolásra: „Egy Új Testamentom, Három öreg Énekes Soltár, Egy Jedző könyv, Kegyelem Szövetsége, Menyei Tárház kulcsa, Egy Bennyitzki, Egy Új Kalendarium, Kassai” (1757. január 28.).⁴⁴ Oláh János földműves hagyatékában az alábbi könyvek kerülnek felsorolásra: egy biblia, Lukács Pap könyve s Bethlen Kata *Bujdosásnak emlékezet köve* c. munkája (1759. szeptember 1.).⁴⁵ Ez utóbbi többször is előfordul a kegyességi iratok sorában.

E széles körű könyvtári kultúrának az alapját Debrecen magasfokú iskolázottsága alkotta, amely a nőkre is kiterjedt, Míg a fiúk tanítását 1864–65-ig egyedül a Kollégium látta el, a lányok részére már 1692-től külön iskolák nyíltak. Ezek tanítói számára, akik ekkor már tíznél több tagot számláló „Leánytanító Társaságot” alkottak, a Senatus 1708-ban működésüket szabályozó regulákat állít össze.⁴⁶ 1714-ben 14 leányiskolának van nyoma a városban.⁴⁷ E körülményekből következett, hogy az 1870-es népszámlálás adatai szerint országos viszonylatban Debrecenben volt a legkisebb az írni-olvasni nem tudók aránya: 20 %, míg pl. Pozsonyban 27, Kolozsvárott 43, Temesváron 46, Aradon 50, Kecskeméten 53, Szegeden 62 (!), Szabadkán 78 százalék.⁴⁸

Az iskolákon kívül természetesen jelentős mértékben táplálta és meghatározta a város könyv- és könyvtári kultúráját 1661 óta működő nyomdája is, amint azt Benda Kálmán *A debreceni nyomda és a paraszti kultúra a 16–18. században* c. tanulmányában⁴⁹ részletesen bemutatta. A nyomda 18. századi kegyességi kiadványai szinte kivétel nélkül előfordulnak a hagyatéki leltárok anyagában.

Már az eddig előadottak is mutatják, hogy a Kollégiumi könyvtár nemcsak gyűjtő központja volt a Debrecenbe került könyveknek, hanem mintegy kisugárzó, „fertőző” góca is. A kollégiumi diákok, elsősorban a volt ifjúsági könyvtárosok sorából pl. jeles könyvgyűjtők kerültek ki, mint pl. Weszprémi István, Sinai Miklós, Kazay Sámuel, később pedig Rétsey János, Cseh Szombati Sámuel, Nagy Gábor, akiknek magas színvonalú, kiterjedt könyvgyűjteménye végül is a Kollégium könyvtárába, illetve a legutóbbi esetében közvetve vagy közvetlenül az OSZK-ba került be, nem beszélve azokról a könyveiről, amelyek 1811-ben a Debrecenben oly gyakori tűzvészek egyikének áldozatául

⁴⁴ Az elhunyt az adatokból kivételgőleg tehetős iparos, talán bognár volt.

⁴⁵ Hasonló adatokat közöl BALOGH István *Civisek társadalma* (Misztótfalusi, 1946.) c. munkája 47–48. lapjain.

⁴⁶ L. ZOLTAI Lajos: *Debrecen város utcai elemi iskoláinak keletkezése*, Debr., 1936., 2. 1.

⁴⁷ Zoltai: i. m. 4. 1.

⁴⁸ L. KELETI Károly: *Hazánk népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából*, Pest, 1871.

⁴⁹ *Előadások a nemzetközi könyvév ünnepén*, Debrecen, 1973., Alföldi Nyomda.

estek⁵⁰ (Mint láttuk, ezek a tüzek többször is beleszóltak a debreceni könyvtárak sorsába). Rétesy János, Cseh Szombati könyvtáráról, könyvadományozásáról részletesen szól Varga Zsigmond emlegetett munkája (90—91., ill. 97—98 l.), Nagy Gábor debreceni ügyvéd elhamvadt könyveiről pedig emlékezzünk meg barátja, Kazinczy ez alkalomból hozzá írt verses episztolájának néhány sorával:

Hamv lón könyvtárod is, 's a' mit belé
Didot, Bodoni 's Baskerville adának;
Az Encyclopédie, Bayleddel, a'
Természet' és való' nagy férfiával,
Filangiérival, Montesquieuvel,
Raynállal, 's azzal a' csufolkodóval,
Ki békét prédikált, és szüntelen dult:
Együtt lelék fel itt a' vad halált.⁵¹

Igen, ezek a könyvek elhamvadtak, de Nagy Gábor mint tudjuk, tovább folytatta a gyűjtést, s folyt a többi debreceni könyvtár „építése” is. De ez már a 19. század . . .

BÉLA TÓTH

Die Bibliothekskultur Debrecens im 18. Jahrhundert

Im 18. Jahrhundert war Debrecen die grösste Stadt Ungarns und, im Vergleich mit den Verhältnissen der Epoche, hatte eine bedeutende und kultivierte Intelligenz. Seiner Bibliothekskultur liegt die Bibliothek des Reformierten Kollegiums zugrunde, mit ihrer immer zunehmenden Sammlung und durch die bibliothekarische Wirksamkeit ihrer berühmten, gelehrten Professoren. In der ersten Hälfte des Jahrhunderts hat der Professor György Maróthi um die Entwicklung der Bibliothek das meiste getan, dessen Wirksamkeit sich auf alle Gebiete des Bibliothekslebens ausbreitete; er liess auch seine eigene Bibliothek dem Kollegium hinter.

In der Stadt, im Laufe des 18. Jahrhunderts — wie im ganzen Land — entstanden bedeutende Privatsammlungen. Ihnen liegen zumeist die vom Ausland kommenden Büchererwerben zugrunde. So z. B. die Bibliothek des Professors Hatvani, die aber grösstenteils zerstreut wurde. Von der Bibliothek Miklós Sinais, des anderen namhaften Professors des Kollegiums, blieben schon viel mehr Spuren über. Diesen Beweisen nach strebte Sinai vor allem eine zeitgemässe Kenntnismaterial gebende Bibliothek herauszubilden.

Nebst den Professoren nahm auch die weltliche Intelligenz Debrecens ihren Anteil am Buchsammeln. Die unter ihnen hervorragendsten Persönlichkeiten, der Arzt István Weszprémi und der Apotheker Sámuel Kazay besaßen ebenfalls wertvolle Bibliotheken, aber auch unter den Studenten fanden sich Büchersammler vor. Die Untersuchung der Debrecener Bibliotheken beweist, dass ihr Stock bestand überwiegend aus zeitgenössischen, im 18. Jahrhundert erschienenen Büchern. Es waren unter ihnen die Werke der die Neuzeit begründenden Denker, Bacon, Locke und ihrer Nachfolger, Leibniz, Newton, Wolff, Linné, Kant und anderer zu finden, und die charakteristischsten Werke der zeitgenössischen Naturwissenschaften und der Medizin. All dies knüpfte sich harmonisch zu den wertvollen Schöpfungen des klassischen Altertums an. Das Zentrum und der ausstrahlende Mittelpunkt der Bücherkultur Debrecens war im 18. Jahrhundert die Bibliothek des Kollegiums.

⁵⁰ Nagy Gáborról és gyűjteményéről részletesen megemlékezik KARDOS Albert, *Csokonai barátja, Nagy Gábor* c. tanulmányában, Debreceni Képes Kalendárium, 1940., 55—56. l.

⁵¹ Az episztola megjelent az *Erdélyi Muzéum* 1815. évfolyamában (II. f. 98. l.) s a Bajza—Schedel-féle Kazinczy-kiadás (1836) I. kötetében (211—214. l.). Kazinczy jól ismerte Nagy Gábor könyvtárát, hiszen levelezésük szerint jó néhány nehezen beszerezhető könyvet kölcsönzött tőle, szavai tehát hitelesen tanúsítják, hogy Nagy Gábor könyvei közül nem hiányzott Bayle mellett sem az „Enciklopédia”, sem ama „nagy csufolkodó”, Voltaire sem.